

MAHSULOT ISHLAB CHIQARISH VA SOTISH XARAJATLARINI TURKUMLASH

B.Q.Muftaydinov¹

1. Andijon davlat texnika instituti, Andijon, O'zbekiston.

Correspondence: Muftaydinov Bobir Kiyomidinovich, *Andijan State Technical Institute*, Andijan, Uzbekistan. **e-mail:** muftaydinovb@mail.ru

Received: 22 July 2025; **Accepted:** 20 August 2025; **Published:** 17 September 2025.

Abstract. Ushbu maqolada muallif mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini turkumlashning nazariy asoslari haqida fikr yuritgan. Hususan, xarajatlar to'g'risida tushuncha, xarajatlarni hisobga olishning asosiy vazifalari va ishlab chiqarish xarajatlarining turkumlanishiga alohida e'tibor qaratilgan.

Keywords. ishlab chiqarish, mahsulot, xarajat, tannarx, buxgalteriya hisobi, boshqaruv hisobi.

Dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida oziq-ovqat xavfsizligi masalasi ko'pchilikni o'ylantirmoqda. Bir tomonda mahsulotlar narxi o'zgaruvchanligi dolzarb muammo bo'layotgan bo'lsa, boshqa tomonda insonlarning oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabi kundan-kunga ortib bormoqda.

Mamlakatimizda ham oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Prezidentimiz SH.Mirziyoev tomonidan o'tkazilgan "Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" kengaytirilgan videoselektor yig'ilishida ham hozirgi kunda kuzatilayotgan pandemiya sharoitida aholini barqaror oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash vazifasi berilgan edi.

Ushbu muammolarni hal etishda avvalo ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Korxonaning ishlab chiqarish xarajatlari deb, mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarga aytiladi. Ularga xom-ashyo, material, yoqilg'i, amortizatsiya ajratmasi, ishchi xizmatchilarga ish haqi va mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq boshqa xarajatlar kiradi.

Agar bir xil mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarning jami summasini ishlab chiqarilgan mahsulot soniga taqsimlasak, ishlab chiqarilgan bir birlik mahsulotning tannarxini topamiz. Tannarx ko'rsatkichi korxona faoliyatida muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari xarajat kalkulyasiya moddolari bo'yicha ishlab chiqarish turlari, xarajatlarning vujudga kelish joylari, mahsulot turlari bo'yicha buxgalteriya hisobida aks ettiriladi. Xarajatlarni hisobga olish hamda mahsulot tannarxini kalkulyasiya qilishdan asosiy maqsad ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq xarajatlarni o'z vaqtida, to'laligicha va haqqoniy aniqlash, shu bilan birga ayrim mahsulotlarning haqiqiy tannarxini hisoblash hamda korxona resurslari va pul mablag'lari ishlatilishi ustidan nazoratni o'rnatishdan iborat. Demak, xarajatlarni hisobga olish ham moliyaviy hisobning, ham boshqaruv hisobining eng muhim qismlaridan biri ekan. Mana shu asosda xarajatlar hisobi oldidagi vazifalarni aniqlab olish lozimdir.

Moliyaviy hisobning asosiy vazifasi foydalanuvchilarni korxona faoliyatining moliyaviy natijalari, uning moliyaviy holati, xususan, mulkiy holati hamda to'lov qobiliyati haqidagi axborot bilan ta'minlashdir. Demak, bu jihatdan, xarajatlar hisobi oldida quyidagi vazifalar turadi:

- korxona faoliyati bilan bog'liq barcha xarajatlarni o'z vaqtida to'laligicha hisobga olish;
- xarajatlar haqidagi ma'lumotlarni alohida hisobvaraqlarda hamda hisobot shakllarida to'g'ri aks ettirish va soliklarni hisoblash uchun etarli darajadagi ishonchli ma'lumotlar bilan ta'minlash.

Bu vazifalarni bajarish uchun xarajatlarni moliyaviy hisob tamoyillari, xususan, ikki yoklama yozuv asosida hisobga olish etarlidir.

Boshqaruv hisobining eng asosiy xususiyati esa uning ma'lumotlari boshqaruv uchun foydaliligidir. Jumladan, boshqaruv hisobi xarajatlar haqida shunday batafsil ma'lumotlarni berishi kerakki, toki uning asosida eng to'g'ri boshqaruv qarorlari qabul qilishning imkoniyati paydo bo'lsin. Bu sohadagi xalqaro tajribalardan kelib chiqqan holda xarajatlar hisobi haqidagi ma'lumotlarni korxona quyidagi holatda shakllantirishi kerak:

- xarajatlarni ularni paydo bo'lish joylari bo'yicha hisobga olish;
- xarajatlar hisobini javobgar xo'jalik markazlari bo'yicha tashkil qilish;
- xarajatlarni ularni paydo qilgan ob'ektlari yoki ularni tashuvchilari, ya'ni alohida mahsulot turlari bo'yicha jamlab berish.

Bu vazifalar boshqaruv hisobining asosiy vazifasini bajarishga imkon beradi. Masalan, xarajatlarni ularning paydo bo'lish joylari va javobgar xo'jalik markazlari bo'yicha hisobga olish eng muhim boshqaruv qarorlarini qabul qilishga imkon yaratadi. Demak, xarajatlarni hisobga olishning quyidagi vazifalarini ham sanab o'tishimiz kerak ekan:

- alohida ishlab chiqarish jarayonlari yoki bo'linmalari bo'yicha xarajatlar hisobini tashkil qilish va ular ustidan nazoratni ta'minlash;
- alohida mahsulot turlari bo'yicha asosiy ishlab chiqarish xarajatlari haqidagi ma'lumotni shakllantirib berish;
- korxonaning ishlab chiqarishdan tashqari barcha boshqaruv xarajatlarning tahliliy ma'lumotlarini yig'ib berish va ularning talqinini amalga oshirish.

Bu vazifalardan ko'rinib turibdiki, hisob va tahlil boshqaruv hisobining birbiri bilan chambarchas bog'langan ikki tomoni ekan. Zero mahsulot bahosining eng quyi chegarasini aniqlash uchun ham tannarxni hisoblash talab etiladi.

Har bir korxona va tashkilotlarda ishlab chiqarish xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini to'g'ri kalkulyasiya qilishning tashkil etish imkoniyatlari quyidagilardan iborat:

- 1) avvaldan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan texnologiya rejasining mavjud bo'lishi;
- 2) ombor xo'jaligining to'g'ri tashkil qilinishi hamda ishlab chiqarish uchun zarur o'lchov asboblari va moslamalar bilan ta'minlangan bo'lishi;
- 3) ishlab chiqarish xarajatini analitik hisobvarag'i;
- 4) kalkulyasiya ob'ektlari hamda kalkulyasiya birligini aniqlash;
- 5) kalkulyasiya moddalari, kompleks xarajatlar moddalari nomenklaturasini ishlab chiqish;
- 6) kompleks xarajat moddalarini kalkulyasiya ob'ektlari o'rtasida taqsimlash usulini tanlash va hokazolar.

Bitiruv malakaviy ishining yozish davomida mamlakatimiz va xorijiy iqtisodchi olimlarni bu borada turlicha fikrlari mavjudligiga amin bo'ldik. Jumladan mamlakatimiz iqtisodchilaridan biri M. Umarova, O'. Eshonboev va K. Axmadjonovlarning fikricha "Ishlab chiqarish xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyasiya qilishning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish bilan bog'liq haqiqiy xarajatlarni o'z vaqtida, to'liq hisobda aks ettirish;
2. Mahsulot ishlab chiqarish jarayonida material, pul va mehnat resurslaridan to'g'ri foydalanilishi ustidan nazorat olib borishni ta'minlash;
3. Hajmi, sifati va assortimenti bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasining bajarilishini nazorat qilish;
4. Mahsulot ayrim turlarining haqiqiy tannarxini hisoblash;
5. Tannarx bo'yicha reja topshirig'i bajarilishini nazorat qilish;
6. Ishlab chiqarishda foydalanilmagan rezervlarni aniqlash, brak hisobiga, nobudgarchiliklar va boshqa ishlab chiqarishdagi unumsiz xarajatlarning bo'lishiga qarshi kurash olib borish;
7. Ishlab chiqarish xo'jalik hisobi faoliyati natijalarini aniqlash".

Hozirgi sharoitda mahsulot tannarxini kamaytirish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki raqobatchilik muhitida mahsulotga talab uning sifatigina emas, balki anchagina qismini tannarx tashkil etadigan uning narxi ham muhimdir.

Boshqaruv hisobini takomillashtirish va xarajatlarning to'g'ri va o'z vaqtida buxgalteriya hisobini yo'lga qo'yish, shuningdek moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish ustidan qattiq nazoratni tashkil etish, ishlab chiqarishga taalluqli bo'lmagan xarajatlarni har tomonlama kamaytirish mahsulot tannarxini pasaytirishning eng muhim yo'llaridan biri hisoblanadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda xarajatlarning to'g'ri hisobga olinishini ta'minlash, mahsulot ishlab chiqarish tannarxini aniq hisoblash maqsadida xarajatlarni mezonlari bo'yicha turkumlash zarurdir.

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari to'g'risidagi axborotni shakllantirining yagona tamoyillarini ta'minlash uchun davlat tomonidan mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlarni belgilash, daromad va xarajatlarni guruhlariga ajratish, korxonalar faoliyati turi, mulkchilik shakli va idoraviy bo'ysunishadan qat'iy nazar ularni buxgalteriya hisobida aks ettirishning umumiy tartibi belgilangan. Ana shu maqsadlarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot(ishlar, xizmatlar) ni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida" Nizom (keyingi o'zgartirishlar bilan ishlab chiqildi).

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda ishlab chiqarish xarajatlarini to'g'ri rejalashtirish va hisobini tashkil etish barcha xarajatlarni aniq va asoslangan tartibda turkumlarga ajratilishini talab qiladi. Mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar tarkibini aniqlashdan maqsad:

- buxgalteriya hisobi schetida jami xarajatlar to'g'risida to'liq va aniq ma'lumotlarga ega bo'lish, korxona faoliyatini rentabelligi va bozor iqtisodiy sharoitida raqobatbardoshligini aniqlash;
- mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxini aniq hisob-kitobini qilish;
- mahsulot tannarxiga kiritilmaydigan xarajatlarni alohida tarkiblash va ularni moliyaviy natijaviylikka bog'lash;
- ishlab chiqarish xarajatlarini yuzaga chiqishi va javobgarlik markazlari bo'yicha hisobga olish va nazorat qilish;
- soliq to'lanadigan bazani aniq hisob-kitobini yuritish va bu orqali ishlab chiqarish xarajatlari hamda korxona sarflarini boshqarishni tashkil etishdan iboratdir.

"Mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish haqida"gi Nizomga muvofiq ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishning umumiyligi ta'minlangan. Buning yakunida mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini rejalashtirish, tahlil etish va nazorat qilishga imkoniyat tug'iladi.

Mazkur Nizom buxgalteriya hisobi maqsadlarida va soliqqa tortish maqsadlarida xarajatlarni hisoblash tartiblaridagi farqlanishlarini hisobga olib ishlab chiqilgan. Amaldagi Nizomga muvofiq xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning barcha xarajatlari quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1) Mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar;

A) Ishlab chiqarish tannarxiga qo'shilmaydigan xarajatlar, ammo, davr xarajatlariga qo'shiladigan xarajatlar (asosiy faoliyatdan ko'rilgan foydani aniqlash uchun);

2) Korxonaning umumxo'jalik faoliyatidan ko'rgan foyda eki zararini aniqlashda hisobga olinadigan moliyaviy faoliyat xarajatlari.

3) Favqulodda zarar (soliq to'lashga qadar aniqlanadigan foydani hisoblashda ishtirok etadigan).

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xarajatlarini yuqoridagi tarkib bo'yicha guruhlanganda, har bir guruh xarajatlari quyidagicha turkumlanadi:

1. Mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar quyidagicha turkumlanadi:

- a) Bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
- b) Bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari;

v) Ishlab chiqarishdagi ma'muriy xarajatlar.

2. Davr xarajatlari quyidagicha turkumlanadi:

a) Sotish bo'yicha xarajatlar;

b) Boshqaruv xarajatlari;

v) Boshqa muomala xarajatlari va zararlar.

3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar quyidagicha turkumlanadi:

a) Foizlar bo'yicha sarflar;

b) CHet el valyutasi kursi o'zgarishidan ko'rilgan zarar;

v) Qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan mablag'larni qayta baholashdan ko'rilgan zarar;

g) Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa sarf xarajatlar.

4. Favqulotda zararlar odatda turkumlanmaydi.

Mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarga ishlab chiqarish xarajatlari deb ataladi.

Ularga quyidagilar kiradi:

-Material xarajatlari;

-Mehnat haqi xarajatlari;

-Ishlab chiqarish bilan bog'liq ma'muriy xarajatlar.

Bevosita material xarajatlari mehnat haqi bilan birgalikda dastlabki xarajatlarni tashkil etadi.

Mehnat haqi va ishlab chiqarish xarakteridagi ma'muriy boshqaruv xarajatlari birgalikda konversiya xarajatlarini tashkil etadi.

Material xarajatlari konversiya xarajatlari bilan birgalikda to'liq ishlab chiqarish tannarxini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan barcha xarajatlarga noishlab chiqarish xarajatlari deb ataladi. Ular tarkibiga sotish bilan bog'liq xarajatlar, ilmiy tekshirish va tadqiqot xarajatlari, umumiy va ma'muriy boshqaruv xarajatlari, boshqaruv xarajatlari, olingan kredit uchun foiz to'lovlari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan, xarajatlar kiritiladi.

Mahsulot tannarxini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar quyidagilarni tashkil etadi.

1. Bir so'mlik tovar mahsuloti uchun qilingan xarajat;

2. Taqqoslanadigan mahsulot tannarxi;

3. Mahsulot birligining tannarxi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning faoliyatidagi xarajatlarni yuqoridagi ko'rinishda turkumlash bilan bir qatorda yana quyidagi xususiyatlari bo'yicha ham tasniflab chiqishimiz mumkin:

YUzaga chiqish shakliga ko'ra:

- asosiy ishlab chiqarish xarajatlari;

- moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar;

- tasodifiy, favquloddagi xarajatlar.

Mahsulot tannarxiga ko'shilishiga ko'ra:

- mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar;

- mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan xarajatlar.

YUzaga chiqish o'rnini bo'yicha:

- bo'lim bo'yicha qilingan xarajatlar;

- sex bo'yicha qilingan xarajatlar;

- uchastka bo'yicha qilingan xarajatlar va hakoza.

Sotish hajmiga hisobdan chiqarilishiga ko'ra:

- mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari;

- davr xarajatlari.

Davriga ko'ra:

- joriy davr xarajatlari;

- kelgusi davr xarajatlari.

Soliqqa tortiladigan foyda summasini aniqlashda hisobga olinishiga ko'ra:

- soliqqa tortiladigan bazaga qayta qo'shiladigan doimiy tafovutlar;
- soliqqa tortiladigan bazaga qo'shiladigan davri b'ryicha tafovutlar;
- soliqqa tortiladigan bazani aniqlashda hisobga olinmaydigan xarajatlar.

Mahsulot hajmining o'zgarishiga muvofiq:

- o'zgaruvchan xarajatlar;
- o'zgarmas xarajatlar.

Mahsulot tannarxiga qo'shilishiga qarab:

- to'g'ri xarajatlar (bevosita);
- egri xarajatlar (bilvosita).

Moliyaviy natijalarga daxlsizligi bo'yicha:

- mahsulot tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar;
- foyda hisobidan koplanadigan xarajatlar.

Bugungi kunda amalda bo'lgan Nizomga muvofiq mahsulot (ish, xizmat)ni ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiradigan moddalar sirasiga o'zgarishlar kiritilgan.

Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxi ishlab chiqarish eki qayta ishlash jaraenida ishlatilgan tabiiy resurslar, xom-ashe, materiallar, eqilg'i, energiya, asosiy vositalar (amortizasiya), mehnat rusurslari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarning qiymat ko'rinishini ifoda etadi.

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga ishlab chiqarishni tashkil qilish uslubi va texnologiyasi bilan belgilangan mahsulotni ishlab chiqarish (ish, xizmatlar bajarish) bilan bevosita bog'liq xarajatlar kiritiladi. Bularga: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar, bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari, ishlab chiqarish yo'nalishidagi ustama xarajatlar hamda boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar kiradi.

Amalga oshirilayotgan ishlab chiqarish xarajatlari turkumlashtirishdan maqsad ularni hisobga olishda normativ hujjatlarning talablariga asoslanishni ta'minlashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan hamda Vazirlar Mahkamasining 11.06.2003 yil 270-sonli, 15.10.2003 yildagi 444-sonli qarorlariga muvofiq o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarning tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'grisida»gi Nizom. T., 2003 y. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi.

[2] M. Umarova, O'. Eshonboev, K. Axmadjonov "Buxgalteriya hisobi" T: 2004. 215-bet

[3] Bobojonov O., Jumaniyozov K. Moliyaviy hisob.-T.: Moliya. 2002.-672 b.

[4] Vaxidov S.V. va boshq. Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobining xususiyatlari.-T.: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2004.-237 b.

[5] Ibragimov A.K. Ishlab chiqarish xarajatlari hisobi, auditi va qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini aniqlashni takomillashtirish.: Iqt. fan. dokt. dis....avtoref.-T.: O'zR BMA. 2002.

[6] Ibragimov A.T. Raximov M.YU. Boshqaruv tahlili T.:2004.

[7] Karimov A.A. va boshq. Buxgalteriya hisobi.-T.: SHarq, 2004.-592 b.

[8] Kondrakov N.P. Buxgalterskiy uchets.-M.: Infra-M.2002.-640 s.